

Bloed, zweet en tranen Werkverschaffing in Breda in het interbellum

door

VROUKJE MUNTJEWERFF-VAN DEN HUL

Inleiding

Het collectieve geheugen verbindt de crisistijd van de jaren dertig met stempelen voor de steun, rijwielplaatjes met een gat en werkverschaffing. Dit laatste is echter niet een verworvenheid van de crisis maar bestond al veel langer. Was werkverschaffing vroeger bedoeld om de armenzorg te ontlasten, in het interbellum kreeg het meer het karakter van het productief maken van de steunuitkering.

Al in 1914 kreeg Staatsbosbeheer subsidie om werklozen in te schakelen bij het omzetten van heidevelden en zandverstuivingen in productiebos. Ook werden woeste gronden omgespit om er landbouwgrond van te maken. Daaraan bestond behoefte door de snel groeiende bevolking. Van beide activiteiten zijn in de omgeving van Breda voorbeelden te over. De uitgestrekte heidevelden tussen Chaam en Gilze bijvoorbeeld moesten eraan geloven, met als resultaat onder andere het Prinsenbos en de Chaamse bossen. De betere stukken woeste grond veranderden in akkers en weilanden.

Omstreeks 1933 begon de woeste grond op te raken maar de werkloosheid bleef toenemen. De werkverschaffing veranderde van doel, namelijk het productief maken van woeste grond, tot middel, het aan het werk houden van zoveel mogelijk mannen. Zij kregen nu andere dingen te doen zoals onderhoud van de bestaande aanplant, sloten graven en wegen aanleggen. Ook gemeenten gingen nu met subsidie projecten opzetten.

Werkverschaffing had verschillende voordelen boven steunverlening, was de achterliggende gedachte. Moreel gezien was het beter om te werken en het bood een gelegenheid om werklozen te toetsen op werkwillegheid. Daarom was rouleren ook van belang. Werklozen gingen zes weken aan het werk en daarna weer twee weken in de steun. Zo konden in theorie alle werklozen aan de beurt komen. De steunweken kregen in de volksmond de naam 'wandelweken'. Breda voerde dit systeem al in een vroeg stadium in, na 1935 stelde de minister het verplicht. Werkweigerders en dwarsliggers werden zonder pardon uit de steunregelingen gezet.

Als bijkomend voordeel van werkverschaffing zagen de tijdgenoten dat er werken van meer of mindere waarde tot stand kwamen. Daar wordt nu genuanceerder over gedacht. Landelijke bekendheid geniet nog steeds het Amsterdamse Bos waaraan in 1934 werd begonnen. In Breda is het meest bekende project het dempen van de rivier de Mark van de Seeligkazerne tot aan de Tolbrug. De Amsterdammers zijn nog steeds blij met hun bos, terwijl de Bredanaars daarentegen druk bezig zijn 'hun' werkverschaffingsproject uit de jaren dertig ongedaan te maken door het weer open leg-

gen van het tracé van de Mark. Maar hadden de Bredase stadsbestuurders in het interbellum wel een andere keus? Wat voor middelen hadden zij om toch zoveel mogelijk mannen aan het werk en van de straat te houden? En wat betekende de min of meer gedwongen tewerkstelling voor de betrokken arbeiders?

Breda en de werkverschaffing: de eerste ronde 1920-1930

In 1918 besloot de gemeenteraad een commissie voor de werkverschaffing in te stellen, bestaande uit twee werkgevers- en twee werknemersleden en de directeur van de pas opgerichte arbeidsbeurs. B&W waren tot dan toe doof gebleven voor de roep om een nieuwe aanpak van het werklozenprobleem en de traditionele partijen in de gemeenteraad vonden het wel goed zo. Maar nu ontstond er vrees voor een grote werkloosheid als de oorlog afgelopen zou zijn.¹ De discussie over het hoe en wat van de werkverschaffing kwam regelmatig terug in de gemeenteraad van Breda, meestal aangezwengeld door de fractie van de SDAP die in 1919 met vier mannen en een vrouw zijn intrede had gedaan. Maar de katholieke zuil domineerde de gemeenteraad en de socialisten hadden weinig in te brengen. En hoe kom je als gemeente aan geschikt werk? Zelf projecten op touw zetten was onbespreekbaar, want dat was veel te duur. Subsidieregelingen voor gemeenten bestonden nog niet.

In 1920 stelde het gemeentebestuur zich daarom in verbinding met Staatsbosbeheer (SBB) met de vraag: Is er spit- of graafwerk te doen in de omgeving van Breda? Het SBB kreeg rijkssubsidie voor de aanplant van nieuw bos als het werklozen in dienst nam. Bovendien waren landontginning en bosaanplant geschikt voor werkverschaffing omdat het productief werk was dat door allerlei soorten arbeiders gedaan kon worden. Breda zelf beschikte (nog) niet over terreinen die daar geschikt voor waren.

Het resultaat was een aanbod voor het omspitten van een terrein van 10 ha aan de straatweg Breda-Tilburg, 9 km van Breda en 2 km van het station in Gilze-Rijen. Het betekende 4 - 5 weken werk voor 40 - 50 man. De arbeidsbeurs selecteerde 10 man om mee te beginnen. Het loon was 'akkoordloon', dat wil zeggen een vast bedrag per omgespitte are. Zo'n regeling was nodig, want arbeiders hadden dan een prikkel om zo hard mogelijk te werken zodat niet zoveel toezicht nodig is, redeneerde het SBB. Er was geen doorbetaling bij slecht weer, feestdagen of ziekte. De verdiensten bedroegen *f* 3,- per dag maximaal wat neerkwam op een weekloon van *f* 18,-. Alleen goefende bosarbeiders konden dit bereiken. De werklozen, vaak niet gewend aan zwaar spitwerk kwamen daar lang niet aan toe zoals al snel zou blijken. Al na een dag kwamen negen van de tien mannen verklaren niet meer te willen werken tenzij het loon werd verdubbeld. Er zou een grindbank in de bodem zitten waardoor het spitten dermate moeilijk was dat ze die dag maar *f* 0,70 - *f* 1.50 verdiend hadden. Burgemeester Van Sonsbeeck en wethouder Moll brachten een bezoek aan het werk en constateerden dat er geen grind te zien was. De burgemeester suggereerde *dat er sprake was van een krachtige actie om deze wijze van werkverschaffing te doen mislukken*. Moll was niet van plan om betere loonvoorstellen te doen, want de gemeente moest al 1/5 deel van het loon bijdragen.

Voor het akkoordloon boden zich genoeg werkwilligen aan, volgens Moll.

‘Zekere kringen’ hadden de zaak gesaboteerd waarbij hij de linkse vakbonden op het oog had. Dit tot grote woede van de socialisten.² Dergelijke incidenten over de lonen zouden de werkverschaffing blijven vergezellen.

De eerste poging was dus mislukt maar de werkloosheid hield aan en daarom zat er niets anders op dan opnieuw een beroep op SBB te doen. Het werk betrof nu het ompspitten van heidegrond bij Chaam om daar bos te planten. Op 19 maart 1922 ging het werk van start. Er was nu een garantieloon afgesproken: de eerste drie weken f 12,- per week bij een achturige werkdag, onafhankelijk van het aantal gespitte vierkante meters. Zo konden de mannen aan het werk wennen.

Toen bleek dat de arbeidsprestaties daardoor tegenvielen, stelde de gemeente een minimaal te spitten oppervlakte vast van 2 aren per week. Ook volgde een aanpassing van het garantieloon, dat volgens het ministerie dat SBB subsidieerde, te hoog was in verhouding tot de arbeidsprestatie. Zo konden de arbeiders ‘parasiteren’ op het garantieloon. De werkdag duurde voortaan 10 uur en het garantieloon bedroeg de eerste week f 14,- plus kindertoeslag, de tweede week f 12,- en de derde week f 10,- . Na drie weken vervielen garantieloon en toeslagen en ging de akkoordregeling in die f 3,- per are bedroeg.

Voor oudere werklozen was het onmogelijk om aan een behoorlijk loon te komen. Zij kregen nog een extra toeslag. SDAP raadslid Meyvis, een hartstochtelijk strijder voor betere arbeidsvoorwaarden, vond dat ouderen in de steunregeling moesten kunnen blijven. Het katholieke raadslid Kluit was het daar niet mee eens: *ledigheid is het oorkussen van de duivel. Voor de lichamelijk zwakken kan de heide nog een sanatorium zijn!* Zijn liberaal-katholieke collega Oostvogels vond het allemaal geweldig. *Werkverschaffing veredelt! Arbeiders worden per auto naar het werk gebracht! Zo wordt het een pleziertochtje!*³

Een jaar later lezen we in de gemeenteraadsnotulen een beschrijving van zo’n ‘pleziertochtje naar het sanatorium’:

Om 4 uur ’s ochtends gaat de man van huis om naar het station te lopen waar een open vrachtwagen klaar staat. Na een rit van drie kwartier komen ze aan bij de boswachterswoning in Chaam. Van daaruit is het nog drie kwartier lopen naar de plaats waar gewerkt moet worden. Een schuilgelegenheid is er niet, drinkwater evenmin. Na een dag hard werken herhaalt de tocht zich in omgekeerde richting. Na een week heeft de arbeider dan zo’n f 10,- verdiend.⁴

Opnieuw loonsverlaging

In juli 1923 verlaagde SBB door het hele land de akkoordlonen. Het daalde van f 3,- per are tot f 2,-. Officieel heette het dat de lonen en prijzen gedaald waren. De werkelijke reden was dat de arbeiders het werk onder de knie kregen waardoor ze meer konden spitten in dezelfde tijd. Het werk werd dan te duur. ‘Aanvankelijk viel het den werklozen moeilijk onder deze voorwaarde te werken’, lezen we in het jaarverslag van SBB over 1923. Dat was zacht uitgedrukt: op 10 juli legden de arbeiders in Chaam het werk neer wegens de hitte, maar de loonsverlaging speelde daarbij een grote rol. Zaterdag was inmiddels als werkdag afgevallen met het argument dat de

mannen dan naar regulier werk konden zoeken. Maar met vijf dagen werken was het onmogelijk een behoorlijk loon mee naar huis brengen. Om de letterlijk verhitte gemeederen te bedaren verschenen rijks- en gemeentepolitie. Voor Meyvis reden om in de raadsvergadering te interpellieren en een aantal voorstellen te doen. Het belangrijkste was het vaststellen van een minimumloon, voor gehuwden *f* 14,- plus kinderslag.

Meyvis had een onderzoek gedaan waarop hij zijn loonvoorstel baseerde:

- Man vanaf begin van het jaar werkloos. Uitkering uit werklozenkas: 10 weken *f* 13,80 daarna gemeentelijke steunregeling *f* 15,30 min 1/3 deel van het loon van een dochter. Werkte van dinsdag tot zaterdag in de werkverschaffing en had toen *f* 2,40 verdiend. Met de uitkering voor maandag was het gezinsinkomen *f* 4,40
- Kostwinner voor bejaarde ouders met *f* 2,50 liefdadigheid. Werkloos geworden, *f* 9,- uit werklozenkas en daarna *f* 11,- steun. In de werkverschaffing verdiend *f* 4,50
- Man, werkloos, geen steun. Vrouw in het kraambed, huishuur 4 weken achter. Werkverschaffing: *f* 4,50 verdiend voor een gezin van 8 personen!

Een minimumloon in de vorm van het garantieloon bestond alleen voor lichamelijk zwakken en dat vond Meyvis onbillijk tegenover andere burgers. Het garantieloon moet blijvend en voor iedereen hetzelfde zijn, vond hij.

Wethouder Moll dacht daar anders over. De cijfers zijn demagogisch, de lonen bedragen in werkelijkheid tussen de *f* 19,90 en *f* 20,45. Hij weet het aan de mannen zelf als ze te weinig verdienen: 'er zijn er die het nooit zullen leren'. Bovendien kwamen vrouwen bij hem klagen over het geringe loon waarbij soms bleek dat de man *f* 5,- achterhield om in alcohol om te zetten.

Ook de Bredasche Bestuurdersbond had een onderzoek ingesteld naar de toestand in de week van 16-21 juli. Door 41 personen was gemiddeld *f* 10,50 verdiend. *Goedwillende huisvaders van 6, 7 en 8 kinderen worden met dergelijke drie dubbel overgehaalde hongerlonen naar huis gezonden*, stelde de bond verontwaardigd vast. Maar de voorstellen van Meyvis werden verworpen.⁵

Op 17 juni 1924 deelde de minister mee de subsidie aan SBB te beëindigen. Dit betekende het einde van de Bredase deelname aan het project Chaam omdat B&W er niets voor voelden meer te betalen. Bosaanleg in Chaam, daar had Breda niets aan, vond burgemeester Van Sonsbeek, want SBB stak de opbrengst van de houtproductie in eigen zak. Bovendien liep de werkloosheid aanzienlijk terug. Waren er in 1923 nog ruim 500 werklozen waarvan 69 werkverschaffers in Chaam, in 1924 was dat gedaald tot respectievelijk 266 en 38.⁶

De noodzaak tot werkverschaffing bleef echter bestaan. De harde kern van de werklozen, ouderen en ongeschoolden, kwam ook via de pas opgerichte arbeidsbeurs niet aan de slag. Daarom kocht de gemeente in 1929 twee stukken woeste grond namelijk de Galderse en de Vrachelse heide. Directeur Van Koolwijk van de dienst Beplantingen stelde voor de Galderse heide te beplanten met grove den en Amerikaanse eik, want 'anders is het binnen enkele jaren wederom heide die niets opbrengt'. Bos en heide speelden nog nauwelijks een rol bij de natuurbeleving, zij dienden uitsluitend het economisch gewin. Nu denken we daar anders over.

Het uitbreken van de wereldwijde economische crisis in 1929 zette het college van B&W niet onmiddellijk aan tot grote daden. Het zou allemaal wel meevallen. In zijn nieuwjaarsrede van 1930 signaleerde de burgemeester nog niets alarmerends. De cijfers gaven daar geen aanleiding toe. Maar de discussie over werkverschaffing in de gemeenteraad ging door. Elke raadsvergadering kwam het onderwerp in een of andere vorm aan de orde. Al in april 1930 vroeg Meyvis om verhoging van het krediet voor werkverschaffing omdat het aantal werklozen dramatisch was gestegen. De burgemeester wilde liever het onderwijs bevorderen, want goed geschoolden vinden gemakkelijk werk. Meyvis dacht daar anders over en drong aan op maatregelen maar de burgemeester gaf niet toe. Hij was bang voor een paniekstemming.⁷ In oktober adviseerde de commissie van advies inzake werkloosheidsverzekering en werkverschaffing onder voorzitterschap van wethouder Van Buitenen om een aantal openbare werken versneld uit te voeren en in de bestekken op te nemen dat de aannemer verplicht is een bepaald percentage Bredase arbeiders in dienst te nemen. Van Buitenen noemde de bouw van het volksbadhuis, 157 woningen in het Westeinde en riolering, bestrating en ophogen van diverse terreinen in de Belcrum. Helaas keurde de minister het bestek van de Belcrum af vanwege deze clausule.⁸ De vrije economie mocht niet gewarsboemd worden door plaatselijke belangen.

Mineurtoon

In januari 1931 moest Van Sonsbeeck vaststellen dat er in de stad een mineurtoon heerste vanwege de economische depressie. Die trad het duidelijkst aan het licht bij de arbeidsbemiddeling. De inschrijvingen bij de arbeidsbeurs waren met 25% toegenomen en de vraag naar arbeiders met hetzelfde percentage gedaald. Waren er eind 1929 nog 345 ingeschreven werklozen, per 1 januari 1931 was dat getal gestegen tot 655.⁹ De Armenraad, een overkoepelend orgaan van alle organisaties die zich met armenzorg bezig hielden, schreef op 7 februari aan B&W: dat *naar onze mening, welke gegrond is op onze dagelijksche ondervinding van de armoede en ellende waarin tal van gezinnen verkeerden, niet genoeg aandacht wordt geschonken aan de werkverschaffing en werkverruiming*. De raad beveelt aan: *bouwrijp maken van gronden, aanleg wegen en rioleringen en ontginnen van heidevelden*. Dringend nodig is daarbij te letten op gedrag der werklozen en meest noodlijdende gezinnen.¹⁰

Met het *gedrag der werklozen* doelde de Armenraad waarschijnlijk op mannen die liever steun trokken dan werkten, 'beroepswerklozen'. Bij werkweigering stopte de steun en klopten de mannen aan bij de liefdadigheid. Niet toevallig ontvingen de gemeentediensten na dit signaal een brief van B&W waarin zij de diensten verboden losse werklieden aan te nemen die werkverschaffing hadden geweigerd. De directeur van de arbeidsbeurs zou daar regelmatig opgave van doen.¹¹

Werkverschaffing wordt structureel

In 1931 trok de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw, Ruys de

Beerenbrouck, het toezicht op de steunverlening en werkverschaffing naar zich toe. Het zijn niet alleen de financiën maar vooral de overtuiging dat het de plicht is van de overheid om het herstel van het bedrijfsleven te bevorderen. *Aanpassing van ons gehele leven aan de verminderde welvaart is, zie ik het goed, onvermijdelijk.* Subsidie is voortaan alleen mogelijk als er tussen de gemeente en de minister nauwe contacten bestaan ook t.a.v. de handel en wandel van het Burgerlijk Armbestuur.¹²

In september 1931 had Engeland besloten de gouden standaard los te laten. Veel van de export ging naar Engeland en het Nederlandse product werd nu te duur. De werkgevers drongen aan op loonsverlaging. Het was dus zaak om ook de hoogte van de steun en de werkverschaffingslonen niet aan de gemeenten over te laten. Per provincie kwamen er rijksinspecteurs voor de werkverschaffing die de plannen moesten beoordelen en adviseren over subsidieverlening. Hetzelfde gold voor de steunnormen. Dat alles bracht een grote bureaucratie met zich mee maar werkverschaffing en steunverlening kregen nu een structureel karakter. Gemeenten wisten nu waar ze aan toe waren.

Het werkverschaffingsloon bedroeg voortaan voor Breda maximaal *f* 0,35 per uur, dat bij 'flink werken' gehaald kon worden. Behalve de ambtenarensalarissen en de lonen zouden ook de steun en de werkverschaffingslonen in de komende jaren dalen. Omdat er een chronisch tekort was aan geschikte projecten, schreef de minister in 1935 precies voor welke categorieën voor werkverschaffing in aanmerking kwamen, namelijk gehuwden en kostwinners beneden de zestig jaar die in loondienst waren geweest. Het gezinsinkomen mocht niet meer bedragen dan de steun. Als zij een eigen huis hadden vrij van hypotheek, moesten zij dat eerst 'opeten'. Een rouleringssysteem ging nu voor alle gemeenten gelden: vijf van de acht weken werken.¹³ Breda had zoals gezegd in 1931 een dergelijk systeem al ingevoerd.

Ontpolderen

In 1927 was door annexatie van grote delen van Princenhage, de Boeimeerpolder bij Breda gekomen. Deze was zeer geschikt voor stadsuitbreiding maar moest eerst 'ontpolderd' worden. Dwars door het gebied liep de Aa of Weerijs. Het verleggen daarvan was geknipt voor werkverschaffing. Er was werk voor 28 à 30 gezinshoofden en kostwinners die in april 1931 begonnen om met schop en kruiwagen een nieuwe bedding te graven. Het loon was akkoordloon, een inmiddels algemeen aanvaard principe bij de werkverschaffing. De verdiensten van *f* 0,35 per uur werden in de gemeenteraad te laag gevonden maar waren een subsidievoorwaarde. Het rijk subsidieerde de loonkosten voor 25%. Al in augustus 1931 was de nieuwe bedding klaar maar het dempen van de oude liep vertraging op omdat er eerst een brug over de nieuwe loop gelegd moest worden. De mannen gingen nu aan het werk bij het graven van een tweede 'zwemkom' in de Boeimeerpolder. Met de uitgegraven grond werden de toekomstige NAC-velden opgehoogd. Het was geen urgent werk maar er was een nieuw object nodig.¹⁴ Meyvis vond het daarom werkverruiming: het versneld uitvoeren van openbare werken, waarvoor een normaal loon betaald moet worden. De liberaal Van Veen vond de prijs veel te hoog, want met machines uitgevoerd, kost het maar de helft. Natuurlijk had hij gelijk maar hij ging voorbij aan het belang-

1. Burgemeester mr. dr. W.G.A. van Sonsbeek.

2. Burgemeester B.W.Th. van Slobbe in 1940.

rijkste principe van werkverschaffing: zoveel mogelijk mannen zolang mogelijk aan het werk houden. Daarom moest het werk met schop en kruiwagen worden uitgevoerd. In augustus 1932 was het graafwerk klaar. Een jaar later opende burgemeester Van Sonsbeek het nieuwe zwembad 'Het Ei'.

Per wrak naar het werk

De nieuwjaarsrede van de burgemeester in januari 1932 constateerde grote moeilijkheden als gevolg van de economische omstandigheden en de ongunstige conjunctuur. *Honderden arbeidswilligen zijn gedwongen zich tot den particulieren en openbare steun te wenden.* Het aantal werklozen is gestegen van 655 per 1 januari 1931 tot 1273 op 1 januari 1932. Bijna een verdubbeling dus. Nieuwe werkverschaffingsobjecten waren dringend nodig maar eisten een lange tijd van voorbereiding, niet in het minst door alle goedkeuringsprocedures van Den Haag.

Daarom hadden B&W aan de minister verzocht om de centrale werkverschaffing 'Alphense Bergen' ook voor Bredase werklozen open te stellen. Met centrale werkverschaffing was in de jaren 1922 - 1924 al ervaring opgedaan die niet onverdeeld gunstig was, maar er zat niets anders op. Er kwam toestemming om 30 mannen te sturen. Het akkoordloon bedroeg f 0,36 per uur. De minister zou 35 % bijdragen in de loon- en vervoerskosten.¹⁵

3. Werklozen plantten in de jaren dertig tienduizenden dennen in de Alphense Bergen.

Het vervoer bleek een probleem, een eigen autobus zou de oplossing zijn. De gemeente kocht een tweedehands bus geschikt voor 28 personen voor *f* 1000,- maar niet dan nadat er bij een ‘expert’ advies was ingewonnen. Desondanks bleek de aankoop een wrak. Nog geen jaar later keurde dezelfde expert, ir. A.L.J.M Fick, nu in zijn kwaliteit van keuringsinspecteur der autobussen in Noord-Brabant, de bus af. Een dure strop: aan reparatie was *f* 1741,32 uitgegeven en er kwam *f* 150,- terug van de autosloper. Het vervoer werd voortaan opgedragen aan een particuliere busonderneming.¹⁶

Al in augustus 1932 was het werk afgelopen. Nieuw werk wachtte op de Strijbeekse heide: wegeaanleg en heideontginning. Het vervoer ging weer met de bus maar in april 1933 vond de minister dat maar verwennerij. Een telegram van het ministerie maakte er een einde aan. ‘Het jaargetijde laat fietsen aangegeven afstand toe, waar geen fiets voorhanden is, kan armbestuur wellicht met voorschot helpen’.¹⁷ Voor de fietsers was er een rijwielvergoeding van *f* 0,75 per week als de fietsafstand boven de 10 km lag.

Het blijft tobben

Het werkverschaffingsperspectief bood ondanks alle inspanningen weinig soulaas. Wethouder Van Buitenen deelde mee geen kans te zien een flink plan te ontwerpen. Hij liet niet na te benadrukken dat investeren in werk van SBB in financiële zin niets opleverde.¹⁸ Breda bestond bijna uitsluitend uit bebouwd terrein, dit in tegenstelling tot Ginneken en Princenhage, die over meer woeste grond beschikten die ontgonnen

kon worden. Op de Galderse heide was alleen nog wat onderhoudswerk te doen: *bij wijze van werkverschaffing verbeteren van waterleidingen en slooten*, onder regie van de Heide Mij. Ook konden 45 arbeiders 40 weken werken aan het verharderen van landwegen met hoogovenslakken. O.a. Leursche baan, Lovensdijksche straat en Molengrachtstraat werden zo verbeterd. Verder viel er in 1933 in de stad niets te doen via werkverschaffing.¹⁹

Inmiddels steeg de werkloosheid met sprongen. Op 8 mei 1933 waren er 1294 werkloze kostwinners van wie er 116 in werkverschaffing waren. Bij de begrotingsbehandeling van eind 1933 pleitte Meyvis voor meer en grotere plannen. Hij noemde het bouwrijp maken van de Boeimeerpolder en het uitdiepen van de singels. De fractievoorzitter van de RKPS Van de Ven merkte bij die gelegenheid op dat onder invloed van de wereldwijde economische crisis fascistische dreiging voelbaar is. Landelijk zijn er twaalf fascistische en nationaal-socialistische partijen die de democratie weg willen hebben. Er gaan geruchten dat er in Breda veel aanhangers van deze partijen zijn. Dat ligt niet aan het gemeentebestuur: dat heeft alles gedaan om armen en werklozen te steunen. Maar de belastinginkomsten dalen terwijl de bevolking toeneemt. Het Rijk geeft minder subsidie voor steun en werkverschaffing. Er zijn geen nieuwe investeringen gepland, wat ook slecht is voor de werkgelegenheid, aldus Van de Ven. De SDAP kreeg een veeg uit de pan. Zij hebben eenzijdig en overmatig de belangen der arbeiders op de voorgrond geschoven en daardoor de financiën in de war gebracht. Armen en werklozen kosten de gemeenschap 1/7 deel van alle uitgaven!²⁰ Een onterecht verwijt maar de gevoelens van machteloosheid waren alom aanwezig.

Werkfonds en Plan van de Arbeid

In 1933 kwam er van particuliere zijde voor het eerst een plan voor een 'nationale aanval op de werkloosheid'. J (Jopie) Eykman, secretaris van de *Amsterdamsche Maatschappij voor Jonge Mannen*, richtte de *Stichting Crisisjaar 1933* op. Volgens Eykman moest er een Werkfonds gevormd worden, gevoed door 60 miljoen overheidsgeld en 60 miljoen door particulieren bijeen te brengen. Hiermee zouden nuttige en nodige werken uitgevoerd kunnen worden, die als gevolg van de crisis bleven liggen. De industrie zou daarvan een nieuwe impuls krijgen. Van de werkloze arbeiders verwachtte Eykman dat ze bereid zouden zijn beneden het cao-loon te werken.

Het Werkfonds werd inderdaad opgericht op 4 april 1934. De regering droeg de gevraagde 60 miljoen bij, zelfs zonder af te wachten of particulieren dat ook zouden doen. Het fonds voldeed niet aan de verwachtingen: het smoorde in bureaucratie en heeft weinig betekend voor de bestrijding van de werkloosheid. In plaats van de verwachte 20.000 à 30.000 man aan het werk, werden het er nooit meer dan 5.000 direct tewerkgesteld. De vakbeweging was niet bepaald enthousiast. Volgens haar was het Werkfonds een doorzichtige poging om gewoon werk tegen verlaagde lonen te laten uitvoeren.²¹

In september 1935 lanceerden SDAP en NVV het Plan van de Arbeid. Het was een boek van meer dan 300 bladzijden waarin de theorieën van de liberale econoom Keynes waren verwerkt. Door een combinatie van uitvoering van openbare werken

en gerichte industrialisatie zou de werkgelegenheid zich uitbreiden waardoor de koopkracht steeg. De regering moest drie jaar lang 200 miljoen investeren met als resultaat 200.000 nieuwe arbeidsplaatsen. De arbeiders zouden een normaal loon moeten verdienen.

Voor de propaganda van het plan was al vóór de publicatie een organisatie opgezet. Er kwamen cursussen, een Planmeisje en een Planlied: het moet, het kan, op voor het Plan! Mijn vader [Henk van den Hul] zong het uit volle borst mee: in 1934 was hij werkloos geworden. Zijn gezin was aangewezen op financiële steun van de familie. Overal werden fietsvlaggetjes verkocht (maar niet aan scholieren, want het was geen kinderspel).²² SDAP-voorzitter Koos Vorrink ging het hele land door om het Plan aan de man te brengen. Op 9 januari 1936 trok hij een volle zaal in Concordia. Na eerst de gevaren van het opkomend fascisme in eigen land en in Duitsland en Italië te hebben besproken, wees hij op het grote aantal werklozen in het land: 400.000. Het fascisme, gevaar voor de beschaving, moet worden bestreden door aantasting van de oorzaken der crisis. Het plan zou het aantal werklozen met de helft kunnen terugbrengen.²³ Het plan was echter zijn tijd ver vooruit, de regeringspartijen namen het niet serieus. De overheid zag actieve conjunctuurpolitiek nog niet als haar taak. Pas na de oorlog zou er bredere belangstelling voor ontstaan.

Het Boeimeerpark

Op 18 juli 1934 kwam het Werkfonds voor het eerst in de gemeenteraad aan de orde. Fractievoorzitter Gruys van de SDAP stelde voor om voor een aantal werken kredieten uit het fonds te vragen. Hij noemde onder andere de aanleg van een park rond de nieuwe zwemplaats 'Het Ei', het ophogen en bouwrijp maken van de Boeimeerpolder met wegeaanleg en riolering en uitvoering van het plan van aanleg van de gronden langs de Wilhelminasingel (Brabantpark), de aanleg van een parallelweg van Keizerstraat naar Van Coothplein via Achter de Lange Stallen en de vernieuwing van de Gasbrug en de Trambrug

Het was een indrukwekkende lijst, maar wethouder Van Mierlo vond dat de raad al in 1933 van mening was geweest dat niet moest worden doorgegaan de gemeente met schulden te belasten.

Tot het uitvoeren van verschillende van die projecten was overigens al besloten. Voor de parkaanleg rond Het Ei had de raad al een krediet goedgekeurd. Vijftig werklozen konden voor 33 weken aan de slag, tegen het standaardloon van f 0,35 per uur.²⁴ Het werk ging op 7 september 1934 van start onder de dagelijkse leiding van de Heide Maatschappij, een subsidievoorwaarde van het ministerie. De directeur van Beplantingen, C.M. van Koolwijk voerde de directie. Van het begin af aan boterde het niet tussen Van Koolwijk en de opzichter van de Heide Mij. Voortdurend lagen ze in de clinch over de diepte van de vijver en de afwerking van het terrein. B&W moesten na onderzoek erkennen dat 'bij vruchtbaarder contact tussen directie en uitvoerder het werk gunstiger had kunnen verlopen'. Uiteindelijk kreeg Van Koolwijk het voor elkaar dat zijn dienst de uitvoering van het beplantingsplan kreeg want *de beplanting in hoogste kunstzin is een dichterlijke compositie, de tuinkunstenaar moet dichter zijn in zijne uitingen*. Dat kon de Heide Mij niet waar maken.²⁵

Ook de arbeiders klaagden hun nood. Sinds 1933 was het klachtrecht geregeld. Vakbondsleden moesten via hun bond klagen, terwijl ongeorganiseerden bij het gemeentebestuur terecht konden. De Bredasche Bestuurdersbond ontving diverse klachtbrieven. Het schaftlokaal is te klein, de kachel brandt niet voldoende, er zijn geen tafels om een kaartje te leggen als het regent. De geest en arbeidslust van sommige arbeiders is verre van goed. De uitvoerder moest dat laatste bevestigen.²⁶

Het Brabantpark

In mei 1935 begon het werk aan het bouwrijp maken van het toekomstige villapark aan de Wilhelminasingel ten westen van de Loopschansstraat en het aanleggen van een plantsoen met bloemperken, een vijver en een pergola. Vijftig arbeiders konden daar gedurende tachtig weken aan de slag. Het was louter om de werkverschaffing begonnen, omdat 'naar bouwterreinen weinig vraag bestaat en wij nog over vele bouwterreinen beschikken' aldus B&W. Het loon was inmiddels gedaald, het bedroeg nu f 0,33 per uur. Dat leverde een klacht op van een van de arbeiders. Verschillende mannen waren niet in staat om binnen het akkoordstelsel aan een behoorlijk loon te komen. Drie groepen arbeiders, elk van vier personen, hadden in een bepaalde week f 12,-, f 11,- en f 9,- uitbetaald gekregen, terwijl de steun f 10,- tot f 14,- bedroeg. *Als men van 's morgens vroeg tot 's avonds zoo hard moet werken dat men de gehele dag doornat staat en dan nog onder het steunbedrag wordt uitbetaald, dat moest niet mogen plaatsvinden.* De indiener van de klacht vroeg om tenminste f 0,33 per uur uit te betalen, een garantieloon dus. Volgens de Heide Mij lag het aan de arbeidsprestaties. 'Een van de groepen bestaat uit een bankwerker, een slager, een loopjongen en nog zo'n persoon'. De Rijksinspectie adviseerde dan ook: 'Plaats mensen die lichamelijk ongeschikt zijn niet op de werkverschaffing'. Een medische keuring was echter niet opgenomen in de procedure en kwam er ook niet. Of de klagers inderdaad van het werk zijn afgehaald, wordt niet vermeld.²⁷ Het probleem van de ploegvorming zou zich blijven voordoen. Het tariefloon werd per ploeg vastgesteld zodat iedereen minder verdiende als er één ploeglid niet mee kon komen. Dat trok een zware wissel op de onderlinge solidariteit. Geoefende grondwerkers probeerden zoveel mogelijk bij elkaar in een ploeg te komen met als resultaat dat er ploegen ontstonden zoals hier boven genoemd. Het park kreeg in 1958 de naam van zijn ontwerper, Van Koolwijk.

En nieuwe burgemeester

In 1936 werd burgemeester Van Sonsbeek opgevolgd door B.Th.W. van Slobbe. In zijn eerste nieuwjaarsrede constateerde de laatste verbetering van het economisch leven in sommige delen van het land. Helaas niet in Breda. Het aantal ingeschreven werkzoekenden was nog niet gedaald. Waren dat er 2268 eind 1935, een jaar later waren er nog steeds 2271.²⁸ De begroting moest sluitend gemaakt worden door belastingverhoging. De SDAP vond het werkloosheidsvraagstuk het enige dat de moeite waard was om besproken te worden. Was er wel genoeg gedaan aan werkverruiming? De grote tekorten zijn ontstaan door uitgaven voor steun en niet door de werkverschaffing! Volgens wethouder Van der Werf waren alle fracties ervan overtuigd dat de

4. Het Brabantpark omstreeks 1940.

gemeente weinig kon veranderen aan het werkloosheidsvraagstuk. Hij herhaalde het standpunt dat grote werken uitvoeren de begroting te zeer zou belasten. Voor kredieten uit het Werkfonds gold hetzelfde: 'Het Werkfonds is ook geen Sinterklaas die presentjes uitdeelt'.²⁹

Het schiet niet op

Ook de nieuwe burgemeester was niet in staat veel te verbeteren aan de situatie. In zijn nieuwjaarsrede van 1938 is nog steeds somberheid troef. Hij stelde vast dat het aantal werkobjecten zeer onvoldoende was. Eind 1937 waren er 2264 ingeschreven werkzoekenden, terwijl er gemiddeld in dat jaar slechts 54 werklozen aan de werkverschaffing hadden deelgenomen, 28 minder dan in 1936. In de stad kon gewerkt worden aan het doorgraven van de nieuwe uitmonding van de Aa of Weerijns en aan het nieuwe park aan de Wilhelminasingel (het latere Van Koolwijkpark) Buiten de stad waren arbeiders geplaatst bij de aanleg van het nieuwe vliegveld Nerhoven (Gilze en Rijen).³⁰ Dit moest in 1940 klaar zijn en was bestemd voor de burgerluchtvaart. In 1940 maakte de Duitse invaller er dankbaar gebruik van, voor de Luftwaffe uiteraard. Het is sindsdien militair vliegveld gebleven.

Van werkverschaffing naar werkverruiming

Na de verkiezingen van 1937 was de katholieke C.P.M. Romme minister van Sociale Zaken geworden, een nieuw ministerie waar nu de bestrijding van de werk-

loosheid onder viel. Romme wilde de productieve werkverschaffing met 50% uitbreiden. In een brief aan de gemeenten van 9 mei 1938 beschreef hij wat hij daaronder verstond. Het moet nuttige arbeid zijn, gericht op blijvende werkgelegenheid. Vooral ontginning, bebossing en ruilverkaveling voldeden daaraan. Hij deed *een krachtig beroep op de burgerij de Regering met kracht terzijde te staan*.³¹

Al snel bleek dat veel gemeenten niet in staat waren om van hun lopende begroting nieuwe projecten te financieren. Andere, zoals de grote steden, en dat gold ook voor Breda, hadden geen mogelijkheden om op hun grondgebied dergelijke projecten te starten. Daarop stelde de minister renteloze voorschotten in het vooruitzicht voor het uitvoeren van werkverruimende, civieltechnische werken. De aannemer was verplicht een bepaald aantal werklozen in dienst te nemen.

RIJES-INSPECTIE
VOOR DE WERKVERSCHAFFING
SHELLS.

Dwells, Februari 1938.

RIJKSKAMPEN.

Koekandienst.

Menn van 2 weken (vervngt alle voorgaande manustaten).

<u>La week:</u>	<u>De week:</u>
Maandag : Erwtensceep	Zondag : Apartspot
Dinsdag : Apartspot	Maandag : Erwtensceep
Woensdag : Stappot	Dinsdag : Apartspot
Donnerdag : Poulvruchten	Woensdag : Stappot
Vrijdag : Nachos	Donnerdag : Nachos
Zaterdag : Stappot	Vrijdag : Poulvruchten

Vastgesteld maximum gebruik per man.

<u>Erwtensceep.</u>	<u>Aardappel.</u>
Groene Erwten per man 0,300 K.G.	Aardappelen per man 1,300 K.G.
Bevroren spek " " 0,100 "	Greente (versch) " " 0,500 "
Vet " " 0,500 "	Greente (firmank) " " 0,300 "
Uien " " 0,050 "	Darkool " " 0,200 "
Frui of salderij " " 0,050 "	Devroren spek of " " 0,125 "
Zout " " 0,050 "	Vet " " 0,100 "
Aardappelmeel voor 100 man 3 pak 1,50	Zout " " 0,050 "

<u>Apartspot.</u>	<u>Poulvruchten.</u>
Vleesch per man 0,125 K.G.	Capucijnens per man 0,200 K.G.
Aardappelen " " 1,500 "	Bruine bonnen " " 0,200 "
Greente (versch) " " 0,500 "	Wits bonnen " " 0,200 "
Greente (firmank) " " 0,300 "	Aardappelen " " 1,000 "
Spinazie " " 0,100 "	Devroren spek " " 0,125 "
Vet " " 0,100 "	Vet " " 0,075 "
Boter " " 0,050 "	Zout naar behoefte
Milk " 100 man 3 liter	
Aardappelmeel " 100 " 3 pak 0,500 K.G.	
Suiker bij reeds keel per 100 man	

Nachos.

Aardappelen per man 1,750 K.G.
Nachosvleesch " " 0,125 "
Uien " " 0,300 "
Vet " " 0,075 "

Azijn per 100 man ½ flesch
Nachosvleesch moet in dubbelsteentjes van de leverancier worden besteld.

5. Dit aten de mannen in de werkkampen. Het verschilde niet veel van wat er thuis gegeten werd, onvoorstelbare hoeveelheden aardappelen.

De mogelijkheid om arbeiders te sturen naar de centrale rijkswerkverschaffingskampen werd nu opengesteld voor alle werklozen. Deze kampen bestonden al in 1928 maar waren alleen toegankelijk voor werklozen uit de grote steden. De minister deed nogmaals een klemmend beroep op de gemeentebesturen om mee te werken. *De funeste gevolgen van een massale lediggang zijn u genoegzaam bekend. De demoraliserende invloed der werkloosheid moet met alle krachten worden bestreden.*³² De regering was bevreesd voor fascistische en communistische rellen.

Het nieuwe beleid in Breda

Al op 12 oktober 1938 bracht de wethouder van sociale zaken verslag uit van een gesprek op het ministerie met de ambtenaar Balkenende. In het kamp Diever konden 24 arbeiders uit Breda geplaatst worden. Onder de 96 man in het kamp waren geen arbeiders uit de grote steden. *Communisten of met deze gelijk te stellen arbeiders worden naar huis gezonden*, beloofde Balkenende. Zo zouden de Bredanaars beschermd blijven tegen de invloed van opstandige elementen. Het loon bedroeg f 16,50 per week. Voeding, huisvesting en reiskosten werden gesubsidieerd. De uitzendingsduur was dertien weken, met om de veertien dagen een weekend naar huis.³³ De animo van de werklozen was groot: niet minder dan tweehonderd man meldden zich aan.

Het aantal tewerkgestelden steeg door het nieuwe beleid in 1938 naar 280 man. Uit het overzicht blijkt dat zij in hoofdzaak buiten de stad werkten.

Staatsbosbeheer	94
Waspik	30
Sprang-Capelle	74
Diever (kamp)	24
Den Hulst (Overijssel, kamp)	20

242

Van Slobbe vond dit nog veel te weinig. Op 3 november 1938 stuurde hij een brandbrief naar SOZA. Hij wees op de wanverhouding tussen het aantal werklozen en de mogelijkheden voor werkverschaffing. In de gemeentebegroting 1939 is het tewerkstellen voorzien van 200 man maar op 2000 werklozen is dat niets.³⁴ Daarna toog hij naar Den Haag om te spreken over uitbreiding van de deelname aan centrale projecten in de provincie want de kampen vielen wel erg duur uit. Het gesprek leverde geen direct resultaat op. Het doorbraakplan, een plan voor een noord-zuid verbinding dwars door de stad, was inmiddels aangemeld als werkverruimingsproject met een lening uit het Werkfonds.³⁵

Ondanks alle inspanningen nam de werkloosheid nog steeds toe, zo blijkt uit de nieuwjaarsrede 1939. Eind 1938 is het aantal werklozen nog 7% gestegen ten opzichte van het jaar daarvoor: van 2264 naar 2607. Het aantal steuntrekkers bereikte in 1938 een triest record: het hoogste aantal was 1687 per week, het laagste 1246, in 1937 was dat respectievelijk 1246 en 888. In 1938 is meer aan werkverschaffing uitgegeven dan ooit: f 75.000 tegen f 36.000 in 1937. Maar, zei Van Slobbe, de kost gaat

voor de baat uit en de opleving is nabij. Hij wees op de sterke opleving in de bouw-nijverheid door o.a. de nieuwbouw van de machinefabriek 'Breda' en de bouw van nieuwe kazernesgebouwen op de Seeligkazerne en het Chasséterrein. Deze laatste twee bouwwerken hadden echter meer te maken met oorlogsdreiging dan met aantrekkende economie.³⁶

Nieuw beleid haalt weinig uit

Uit briefwisseling gedurende 1939 blijkt dat de problemen gewoon bleven bestaan. In een brief aan het ministerie van SOZA klagten B&W dat ze gering succes boeken bij hun voortdurende en ernstige pogingen. Het territorium is te beperkt. Uitbreiding der gemeente (annexatie dus) zou zeer wenselijk zijn. Op 18 februari bijvoorbeeld waren dertig werklozen geplaatst in de gemeentelijke werkverschaffing. In de buurgemeenten Ginneken en Princenhage zijn de cijfers respectievelijk 158 en 85! Weliswaar waren er 259 arbeiders geplaatst op centrale werkverschaffingsobjecten maar dat was veel te weinig op 1300 steuntrekkers. Er moesten meer centrale projecten komen.³⁷ Maar eind 1939 was nog geen Bredanaar geplaatst op de beloofde nieuwe projecten in Dorst, Chaam of op de Vloeiweide.

Vanaf 1939 stond de werkverschaffing ook open voor kleine zelfstandigen. Zij hadden geen recht op steun maar waren aangewezen op de armenzorg, een onhoudbare toestand. Maar nu had de regering besloten het karakter van de werkverschaffing te wijzigen. De politiek van leniging van de gevolgen zou geleidelijk vervangen worden door bestrijding van de werkloosheid. De gemeente, en niet de inspecteur, zou weer mogen beoordelen wie in aanmerking kwam voor acht weken werken in drie maanden.³⁸ Om het nieuwe beleid vorm te geven werden per 1 mei 1939 het Werkfonds en de afdeling werkverschaffing van het ministerie van Sociale Zaken samengebracht in een Rijksdienst voor de Werkverruiming. Vanaf die tijd heet bijna alles werkverruiming hoewel er eigenlijk weinig veranderde. In Breda gingen de Dienst Steunverlening en Werkverschaffing en het Burgerlijk Armbestuur samen in een nieuwe dienst: Maatschappelijk Hulpbetoon.

Problemen bij de uitzending naar de centrale werkverschaffing

Het werken buiten de stad bracht nieuwe problemen mee. De Bredanaars die naar Sprang-Capelle waren gestuurd, ontmoetten op het werk lotgenoten uit andere plaatsen en gingen lonen vergelijken. De Tilburgers verdienden meer. Dat gaf veel ontevredenheid op het werk. Wethouder Kroone nam de klachten serieus en klaagde bij de minister dat de arbeiders niet aan het basisuurloon konden komen. De minister informeerde bij de inspecteur van de werkverschaffing in Noord-Brabant en schreef vervolgens een gepeperde brief aan B&W.

De minister had van de inspecteur gehoord *dat de houding der Bredasche arbeiders niet zodanig is als wel mocht worden verwacht*. Wat hadden ze geflikt? Bij het stopzetten van de werkverschaffing wegens vorstverlet schoppen en laarzen in de sloot gegooid en ongegronde klachten over de schuilgelegenheid geuit. Er waren schuilkeetjes maar de Bredanaars willen *keeten met een vloer, aan den voorkant afgesloten en ook nog met een*

kachelkje erin! Andere arbeiders kwamen boven het normbedrag uit en de conclusie moest dus zijn *dat de tewerkgestelden uit uw gemeente zich niet met die energie op het werk werpen als met het oog op hun eigen belang wel gewenscht is.* Of ontvingen zij soms een bijslag van de gemeente?

De brief eindigde met het dreigement dat bij komende grote projecten in West-Brabant er alleen plaats was voor Bredanaars als zij én het gemeentebestuur volledig meewerkten! Vooral dat laatste deed B&W in woede ontsteken. Zij vroegen de arbeidsinspectie een onderzoek in te stellen naar de toestand van schaftlokalen en privaten in de werkverschaffing te Sprang-Capelle. Het rapport van deze inspectie is niet voor de poes.

Onder leiding van de Heide Mij. werd gewerkt aan twee grote complexen. Het betrof het graven van sloten ten behoeve van de ruilverkaveling in de polders ten Oosten van de Nieuwedijk en ten noorden van de winterdijk door 190–260 arbeiders. De houten schuilhokjes waren 2.50 bij 3 meter. Er waren te weinig hokjes, zodat er per man 0.40 m² beschikbaar is. Dat is veel te weinig. In één hokje hadden de arbeiders zelf een potkachelkje geplaatst. Zitgelegenheid ontbrak. Volgens de Veiligheidswet dienden er behoorlijke schaftlokalen te zijn, verwarmd en met zitgelegenheid. *Deze eisch acht ik niet overdreven*, was de mening van de arbeidsinspecteur. De privaten werden niet gebruikt. Ze waren omgegooid of afgebroken om er kippenhokken of geitenstallen van te bouwen of in brand gestoken. De oplossing hier zou zijn privaten van gegolfd plaatijzer. Deze kosten f 29,60 per stuk.

Er was overleg geweest met de inspecteur van de werkverschaffing, maar deze had grote, centrale schaftlokalen afgewezen omdat de arbeiders niet hetzelfde loon hadden. Arbeiders uit de stad verdienden f 0,33 per uur en die uit een dorp f 0,20 op hetzelfde werk waardoor ze niet bij elkaar gezet moesten worden. *Ik moet deze reden als juist erkennen*, schreef de arbeidsinspecteur. Er kwam alleen een toezegging op komende grote werken privaten te plaatsen en de voorlieden het gebruik ervan te laten nagaan.

Het rapport viel uiteraard bij B&W in goede aarde. Er ging een boze brief naar de minister. B&W waren zeer onaangenaam getroffen door het dreigement *Wij hadden deze zienswijze bij Uwe Excellentie niet verwacht en vertrouwen dat het ons niet euvel geïnd zal worden, indien wij de juistheid daarvan niet erkennen.--- Wij achten de vraag naar een kachel toch ook weer niet zoo ongemotiveerd, dat alleen reeds vermelding van een verzoek in die richting voldoende kan zijn om het laakbare van onze houding te illustreren.* De verdiende lonen waren wel degelijk te laag. Met toestemming van de inspecteur van de werkverschaffing werd daarom bijslag verstrekt in de vorm van natura door het Burgerlijk Armbestuur. Voor Bredase werklozen was grondwerk geheel vreemd, want Breda had geen landelijk gedeelte als kern van de agglomeratie. Voor mensen met een zittend beroep zoals kleermakers en sigarenmakers waren de werktijden te lang en de werkzaamheden te zwaar. Zij moesten een trainingstoelage krijgen anders konden ze geen behoorlijk loon verdienen. De wrijving was volgens B&W ook te wijten aan de werkleiding en aan het geringe loon dat verdiend werd.³⁹

Maatschappelijk Hulpbetoon had naar aanleiding van de klachten uit Sprang-Capelle een onderzoek naar de lonen ingesteld. Uit het rapport blijkt dat van de driehonderd arbeiders werkzaam in negen complexen, er 24 beneden het steunbe-

drag verdienden. De gemiddelde lonen varieerden van f 17,38 tot f 13,26, terwijl de steun per week van f 13,36 tot f 10,47 liep.⁴⁰ Bij de raadsbehandeling stelde Van Houten (SDAP) vast dat slechts op drie van de negen complexen meer dan het steunbedrag verdiend kon worden. *Inspecteur en opzichters beschouwen de werklozen als rechteloze wezens, waardoor ze obstinaat worden.* Het basisuurloon moest volgens hem omhoog van 33 naar 35 cent. Hoewel B&W in hun brief aan de minister van 31 maart dat laatste ook zouden vaststellen, was het antwoord van de burgemeester nog als vanouds: *onder de tewerkgestelden zijn zeer recalcitrante mensen, sommigen zijn liever lui dan moe, weer anderen staan de handen verkeerd.*⁴¹

Toch deden B&W pogingen het uurloon omhoog te krijgen. Dat lukte met 1 cent per uur naar 34 cent. De gemeenten hadden immers geen vrijheid om zelf de lonen en de steunbedragen te bepalen. De minister moest alles goedkeuren, want het rijk subsidieerde zowel de steun als de werkverschaffing in belangrijke mate.

Het doorbraakplan

In 1933 had SDAP-er Gruijs bij de schriftelijke voorbereiding van de begroting al voorgesteld de haven te dempen, overigens nog los van plannen om een doorgaande route te maken. Het denken daarover moest nog op gang komen. Maar B&W waren daar nog niet aan toe: *demping van de haven wordt niet wenschelijk en ook niet mogelijk geacht, in verband met den waterafvoer en zou o.i ook te zeer ingrijpen in het karakter van de stad.*⁴² In 1935 kwam Gruijs er weer op terug. Het antwoord van wethouder Van Mierlo was ongeveer gelijkkluidend aan dat van 1933: *uit oogpunt van behoud van het stadsbeeld is het ongewenst.*⁴³ Toch werd slechts twee jaar later een plan gepresenteerd voor een stadsdoorbraak waarbij niet alleen de haven, maar ook een gedeelte van de Mark gedempt zou worden.

Bij het vaststellen van de begroting voor 1938 deelde Van Slobbe mee dat B&W spoed zouden betrachten met het uitvoeren van de doorbraakplannen in de binnenstad. De conclusie in het ETIN rapport speelde daarbij waarschijnlijk een rol. Het inzicht was gegroeid dat er structureel iets moest veranderen aan de arbeidsmarkt in Breda. Het was zaak industrieën aan te trekken om de werkgelegenheid drastisch te vergroten. Daarom was aan het Economisch-Technologisch Instituut voor Noord-Brabant in juni 1937 opdracht gegeven een rapport op te stellen over de industriële vestigingsfactoren in de agglomeratie (Breda met Ginneken, Princenhage en Teteringen). Het rapport stelde vast dat de verkeerstoestand in de binnenstad noodzakelijke verbetering behoeft. De doorbraak zou een aanzienlijke vooruitgang betekenen voor het doorgaand- en stadsverkeer. En dat was voor de industrieontwikkeling van groot belang.⁴⁴

Wethouder Van Mierlo, eerder tegenstander van het dempen van de haven uit het oogpunt van stedenschoon, kwam daar nu op terug. De doorbraakplannen zouden niet ondernomen worden als er geen blijvende werkgelegenheid aan vastzat. Dat vond hij een symptoom van juiste werkloosheidsbestrijding.

Het doorbraakplan omvatte een doorgaande weg van de Markkade, Prinsenkade en haven naar het fabrieksterrein van Backer en Rueb aan de Nieuwe Weg, dan naar het van Coothplein dat met een zijweg zou worden aangesloten op de Marksingel

6. Het dempen van de oude Zaanmark bij het Boeimeerbruggetje om de aanleg van de Irenestraat mogelijk te maken.

(de latere Markendaalseweg) Deze kon aansluiten op de toekomstige Graaf Hendrik III laan via de nog aan te leggen Irenestraat.

Om deze straat te kunnen aanleggen kocht de gemeente in 1939 de particuliere zweminrichting 'Boeimeer' aan. In 1940 begon het dempen van het grootste deel. De rest werd bij 'Het Ei' gevoegd, waardoor de eivorm verloren ging.⁴⁵

Het beekje De Zaanmark moest voor een deel ingekort worden, het restant ging voortaan via een duiker onder de Julianalaan door naar de Aa of Weerijs. Beide werken werden uitgevoerd in werkverschaffing.⁴⁶

Voor het eerst een Werkfondslening

In 1938 verleende het Werkfonds een lening van f 554.000,- voor het doorbraakplan vanaf de Seeligkazerne tot aan de Tolbrug, inclusief het dempen van de Jan van Polanenkade, de bouw van drie bruggen, de Willems- Tram- en Mauritsbrug en een tunnel aan de Markkade. De rente bedroeg 2½ % en de aflossingstermijn was bepaald op 40 jaar. Het Werkfonds verplichtte de aannemer om het werk uit te voeren met werklozen, die hij zelf mocht uitkiezen bij de Arbeidsbeurs. De kandidaten moesten minstens drie maanden werkloos zijn en twee jaar in Breda wonen. Aan alle gevraagde arbeiders kon de Arbeidsbeurs voldoen. In 1939 kwamen zo 230 vaklieden aan het werk en nog eens 87 in 1940. Hun loon bedroeg f 0,48 - f 0,50 per uur, afhankelijk van het beroep maar in alle gevallen meer dan het werkverschaffingsloon.⁴⁷ In augustus 1940 ging het krediet omhoog naar f 754.000 met als aanvullende eis dat 15% van de aan te trekken werklozen, jongeren beneden de 20 jaar moesten zijn.⁴⁸

7. Het dempen van de Jan van Polanenkaede. in volle gang, 1941.

Eerder was deze categorie uitgesloten van de werkverschaffing omdat er voor hun vaders al te weinig werk was. De bezetter was er echter op uit zoveel mogelijk arbeidskrachten te mobiliseren om er zoveel mogelijk naar Duitsland te kunnen transporteren.

Het was de eerste keer dat het gemeentebestuur zich in de schulden wilde steken om de werkgelegenheid in de ruimste zin te bevorderen. *Door het uitvoeren van voor de ontwikkeling van het economisch leven van de stad nuttige werken, bevorderen wij tevens de zoo gewenschte werkverruiming*, zei burgemeester Van Slobbe in zijn nieuwjaarsrede van 1939.⁴⁹ Het was een omslag in het denken onder de druk der omstandigheden, maar wel wat aan de late kant

Het werk begint en eindigt

In 1939 begon het werk aan de doorbraak met het dempen van een zijrivier van de Mark, die liep van de noordgrens van de Seeligkazerne langs het Van Coothplein naar de Doelstraat. Daarna was het de beurt aan de Mark zelf.

Begin 1940 was de eerste fase al gevorderd tot de leegstaande fabriek van Backer en Rueb aan de Nieuweweg. Daarom werd per brief van 25 januari 1940 verzocht om een tweede lening uit het Werkfonds voor het dempen van de Haven en het stuk van de Mark van de Seelingsingel tot aan de Irenestraat. Op 23 september 1941 kwam de mededeling dat het Werkfonds opgehouden had te bestaan. Terwijl intern nog gediscussieerd werd wat te doen, - de gemeenteraad was inmiddels ontbonden - be-

richtte de regeringscommissaris voor de wederopbouw J. A. Ringers, dat hij voorlopig geen toestemming kon geven voor het uitvoeren van werken die nog niet begonnen waren. Dit in verband met de bouwmaterialenpositie.⁵⁰ Het uitstel zou duren tot 1964.

Oorlogsdreiging

Op 28 september 1938 kwam op het stadhuis een telegram van de minister binnen waarin hij aan gemeenten toestemming gaf 'in dit zeer bijzondere geval' schuiloopgraven te maken in werkverschaffing. Op 29 september begon de conferentie in München die over het lot van Tsjecho-Slowakije zou beslissen. De internationale toestand was zo gespannen dat serieus rekening moest worden gehouden met het uitbreken van een nieuwe oorlog. De burgemeester gaf opdracht onmiddellijk te beginnen, zonder af te wachten of het werk gesubsidieerd zou worden. Niet minder dan vierhonderd werklozen groeven in de hele stad open schuiloopgraven.⁵¹

Op 1 september 1939 trok het Duitse leger Polen binnen. In reactie daarop werden weer werklozen er op uit gestuurd om nog meer loopgraven aan te leggen.

In 1939 kwam het verzoek van het ministerie van SOZA om werklozen te sturen naar Oost-Brabant om te helpen bij het graven van het Peelkanaal. Dit kanaal liep van de Belgische grens noordwaarts door Brabant. In 1939 werkten er meer dan 400 Bredanaars aan het graven plus een aantal aan het aanbrengen van prikkeldraadversperringen. Er was geen kamp dus de arbeiders moesten elke dag met de trein op en neer. Dit, en het verdiende loon, gaven al snel aanleiding tot klachten en zelfs een staking. De trein vertrok 's morgens om 5.21 uur. Vanaf het station Mill moesten de arbeiders nog een uur lopen of 6 km fietsen. Om 7 uur 's avonds kwamen ze weer in Breda aan.⁵² In de raadsvergadering van 14 november kwamen de klachten aan de orde. De werktijden waren te lang en te zwaar, schilders, sigarenmakers en kleermakers zouden een trainingstoeslag moeten krijgen. Er had wel een zekere selectie plaatsgevonden. Kantoorbedienden en kelners bijvoorbeeld werden niet uitgezonden. Gevolg: werklozen sloten zich aan bij de kelnersvakbonden. Uit onvrede gedroegen de arbeiders zich niet zoals het hoorde. De politie moest assisteren bij het dagelijkse treinvervoer, de treinen zien er uit als 'beestenstallen'.⁵³ De burgemeester kon aan de lange werktijden niet veel doen, evenmin als aan de lonen. Bredase arbeiders verdienen minder dan de Tilburgse, terwijl ze hetzelfde werk deden. Dat kwam door de gemeente classificatie waarbij Tilburg in een hogere klasse was ingedeeld. Het leidde herhaaldelijk tot onrust op het werk. De Bredanaars hadden het werk neergelegd waardoor ze door de Tilburgers als opruiers werden gekwalificeerd.

Uit een brief van 25 november 1939 blijkt een ander probleem. Er was geconstateerd dat er onder de Bredase tewerkgestelden te Mill een 10 à 12 - tal personen zijn die daar beter niet kunnen blijven, *om ook u bekende redenen*. Dat schreef de burgemeester aan de inspecteur van de werkverruiming Het verzoek luidde: *of er voor deze mensen niet een plaats te vinden is in een of ander werkkamp desnoods in Groningen*. Onmiddellijk werden er tien kampplaatsen in Overijssel en Drente toegezegd. Uit een latere briefwisseling blijkt dat het om NSB-ers ging. De toenemende angst voor spionage door subversieve elementen blijkt ook uit een geheime brief van de com-

8. Arbeiders van de werkverschaffing graven het Defensiekanaal van de Peel-Raamstelling.

mandant van het IIIe legerkorps aan de Brabantse burgemeesters. Hij had geconstateerd dat er een buitenlander aan het graven was en daar was hij op tegen. Vreemdelingen of leden van extremistische partijen mochten niet op een militair werk tewerkgesteld worden. Per omgaande haalde de directeur van Maatschappelijk Hulpbetoon, waar in 1939 de steun en werkverschaffing waren ondergebracht, 33 Bredase mannen uit Mill terug. Hem was, na overleg met de politie, gebleken dat zij bij extremistische partijen waren aangesloten of 'met deze partijen uitermate sympathiseren'. Zij gingen naar het project de Zonzeelse polder in Terheijden.⁵⁴

10 mei 1940

Op 22 april 1940 waren 29 Bredanaars naar het nieuwe kamp 'De Zomp' te Ruurlo vertrokken. Om de veertien dagen mochten ze op vrijdagavond naar huis, voor het eerst op 10 mei. Omdat met het oog op de Pinksterdagen veel treinverkeer verwacht werd, want ook veel gemobiliseerde soldaten zouden naar huis gaan, mochten de werkverschaffers al op Donderdagavond vertrekken. Nauwelijks enkele uren na hun thuiskomst brak de oorlog uit. De Peelstelling werd in de vroege ochtenduren van de 10^e mei door een pantser trein doorbroken waardoor de weg naar de Moerdijkbruggen open lag.⁵⁵ De stelling waarvoor honderden werkverschaffers, ook Bredanaars, zich maandenlang in het zweet hadden gewerkt, werd in nauwelijks tien minuten tijd onder de voet gelopen..

Nadat de Duitse inval had plaatsgevonden, hernam het leven al snel zijn normale loop. Ook de werkverschaffing ging aanvankelijk verder of er niets gebeurd was, met uitzondering van de uitzending naar de werkkampen. In 1941 nam de Nederlandse Arbeidsdienst de kampen in gebruik.

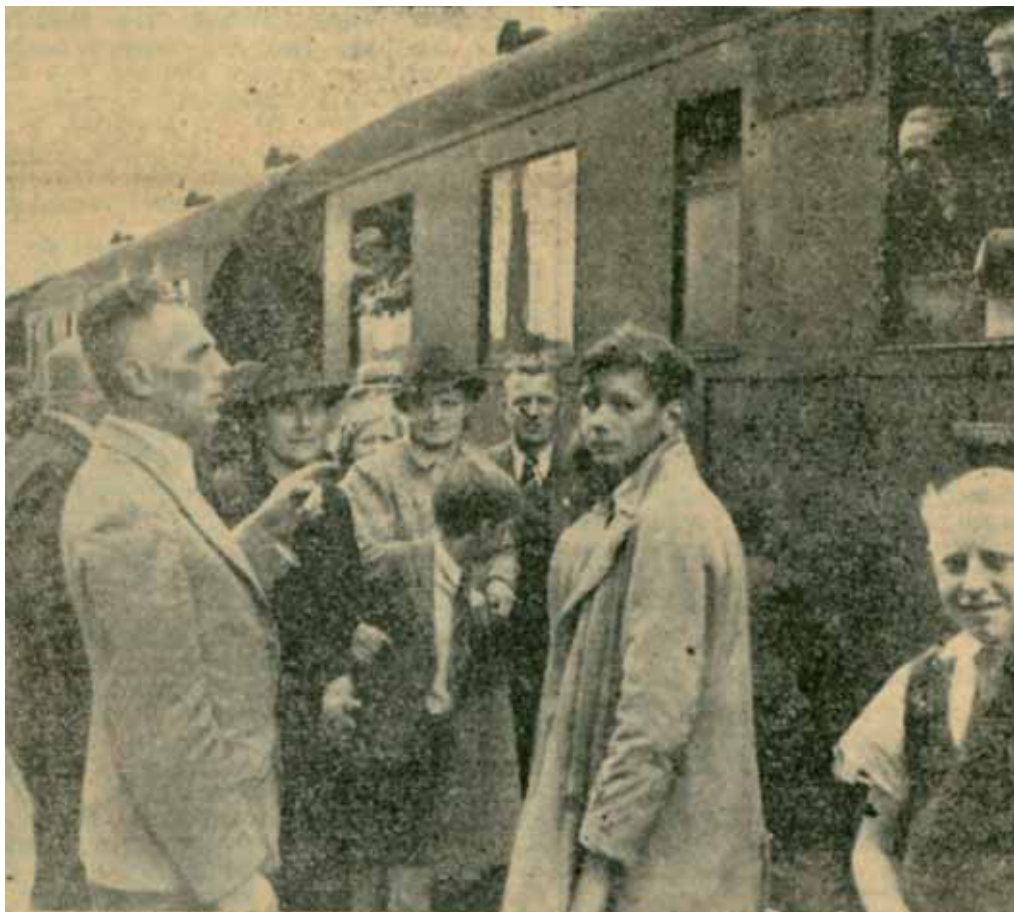
Een specifiek Bredaas probleem werd in augustus 1940 duidelijk. Van de 120 Bredase arbeiders die geplaatst waren op cultuurtechnische werken in Klundert, had de helft geen fiets meer, omdat ze die tijdens de Vlucht op 12 mei 1940 waren kwijtgeraakt. Voor hen moest er busvervoer komen. Dat wekte blijkbaar de afgunst op van de fietsers, want die wilden ook wel met de bus. In september stelde de directeur van Maatschappelijk Hulpbetoon een onderzoek in waaruit het volgende bleek: zestig arbeiders waren vijf kwartier op de fiets onderweg om op tijd, dat is 7 uur, op het werk te zijn. Bij slecht weer kwamen ze 's morgens drijfmaat aan. De hele dag moesten ze zwaar werk verrichten en om 16.15 weer op de fiets naar huis. Ze verdienden nauwelijks het basisloon. De burgemeester vroeg daarop busvervoer voor alle mannen, maar de inspecteur wenste niet van de regel af te wijken. Wel bepaalde hij dat de fietsers, afhankelijk van de afstand, een ½ uur of een uur in werktijd mochten fietsen.⁵⁶

Hoe het verder ging

In 1941 gingen 92 arbeiders aan de slag om met schop en kruiwagen het stuk van de Mark van de Seeligkazerne tot aan de machinefabriek op te vullen met zand dat afkomstig was van een ander werkverschaffingsproject, het normaliseren van de benedenstroom van de Aa of Weerij. In 1943 was het klaar.

Tijdgenoten herinneren zich de gedempte Mark in oorlogstijd als een grote zandvlakte waar je lekker kon voetballen. Waarschijnlijk ontbrak het aan bestratingmateriaal om het werk tot een definitief einde te brengen. Werkverschaffing mocht, als er maar geen materiaal voor nodig was. De houten overdekte tribune van Nac en het clubhuis werden daarom in delen overgebracht naar het nieuwe terrein bij het Van Sonsbeeckpark en door werklozen weer opgebouwd.

De projecten die nog tot uitvoering kwamen, stonden in het teken van de oorlog en de te verwachte gevolgen. Het werkterrein verlegde zich van de stad naar het platteland. Om de voedselpositie veilig te stellen werden werklozen ingezet bij particuliere projecten voor drainage, scheuren van grasland en ruilverkaveling. In de stad

9. Directeur Snepvangers van de districtarbeidsbeurs doet op 1 september 1940 een trein vol 'vrijwillige' Duitslandgangers uitgeleide. Dagblad voor Noord-Brabant en Zeeland van 2 september 1940.

zelf lag 10 ha braakliggende grond die geschikt was voor de teelt van voedingsgewassen. In 1941 gingen werklozen daar aardappels, bieten en bonen planten.⁵⁷ Er was ook weer werk aan de in 1938 in haast aangelegde schuilloopgraven. 'Als er een duif op gaat zitten zakt ie in,' volgens raadslid Meyvis. Ook spelende kinderen droegen bij aan dat inzakken.⁵⁸ Het puin van ingestorte huizen moest zorgvuldig gesorteerd worden op bruikbare stenen. Het losse puin diende als verharding van de grintzandpaden rond het aangepaste zwembad in het Van Sonsbeekpark.⁵⁹

Het aantal werklozen daalde inmiddels drastisch. In oktober 1940 meldde de directeur van de Arbeidsbeurs dat er 800-900 Bredase arbeiders (vrijwillig) op Duitse vliegvelden werken, aangetrokken door de hoge lonen. Er zijn 613 werklozen in Duitsland tewerkgesteld. Ook vrijwillig, al verloren ze wel hun steunuitkering als ze weigerden.⁶⁰

Op 1 mei 1941 eindigde de gemeentelijke bemoeienis met de arbeidsbemiddeling. De arbeidsbeurs was voortaan als Gewestelijk Arbeidsbureau onderdeel van het Rijksarbeidsbureau. Dat betekende dat ook de werkverschaffing verdween bij de gemeentelijke dienst Maatschappelijk Hulpbetoon. Vanaf 8 juli 1941 wees het Arbeidsbureau de gegadigden aan voor de werkverschaffing. Van deze activiteiten is voor zover ik weet, geen archief bewaard gebleven.

Na de bevrijding van Noord-Brabant bracht het Militair Gezag de werkverschaffingsactiviteiten onder bij de nieuwe Dienst Uitvoering Werken (DUW). Eerste taak was het opruimen van puin en verdedigingswerken en het herstel van geïnundeerde gebieden. Bredase werklozen ruimden het puin van vijftien Bredase panden o.a. van Duivelsbruglaan 42 - 44 en Van Coothplein 58. In november 1944 konden er 800 à 900 Bredase arbeiders geplaatst worden bij het dichtgooien van tankgrachten en 100 à 200 bij het rooien van stronken van bomen (stobben). Alles als vanouds onder toezicht van de Heide Mij.⁶¹ In 1954 kwam het definitieve einde van de werkverschaffing. De DUW werd opgeheven, omdat het grote aantal arbeiders waarvoor geen werk was, niet meer bestond.

Nabeschuwing

Getalsmatig gezien heeft de werkverschaffing in Breda (en in heel Nederland) niet veel betekent voor de oplossing van de hardnekkige werkloosheid. De plaatselijke mogelijkheden waren snel uitgeput en de centrale werkverschaffingprojecten, vooral de kampen, kostten de gemeente geld en leverden geen blijvende werkgelegenheid op. Toen in 1934 de mogelijkheid tot werkverruiming werd geopend door het instellen van het Werkfonds, schrokken B&W daar aanvankelijk voor terug. Leningen aangaan die de begroting voor lange tijd zouden belasten, lag heel moeilijk. En dan nog, wat is een goed plan? *B&W kunnen niet met onzinnige dingen komen zoals het bouwen van een toren van Babel*, riep burgemeester Van Slobbe vertwijfeld uit.⁶²

Van Slobbe, die in 1936 burgemeester Van Sonsbeeck was opgevolgd, legde wel veel meer ijver aan de dag dan zijn voorganger. Hij ging verschillende malen naar den Haag om uitbreiding te vragen van deelname aan centrale werkprojecten. Dat was hard nodig omdat Breda zelf niet over buitengebied beschikte waar het goed ontginnen was. Hij gebruikte dat zelfs als argument om de annexatie van Ginneken en Princenhage te bepleiten. Het eerste en tevens laatste werkverruimingsproject, het prestigieuze doorbraakplan, kwam door de oorlog tot een voortijdig einde.

Wat opvalt is de berustende houding van de gemeenteraad. Het probleem was te groot om zonder voldoende financiële steun van de Rijksoverheid tot een oplossing gebracht te kunnen worden. De verschillende kabinetten Colijn hadden hun hoop gevestigd op de aanpassingspolitiek en het behoud van de waarde van de gulden. De economisch historicus J.I. van Zanden berekende dat de werkloosheid de helft lager zou zij geweest als Nederland gelijk met Engeland in 1931 de gouden standaard zou hebben losgelaten.⁶³

De slachtoffers van dit beleid, de werklozen, waren er het slechtst aan toe. Zij

moesten gedwongen deelnemen aan de werkverschaffing omdat anders de steun werd ingetrokken. Het was in hoofdzaak zwaar lichamelijk werk waar velen niet aan gewend waren. Al in 1931 bezochten de directeuren van Arbeidsbeurs en G.G.D de werkers op de Vraggelse heide en in Boeimeer. Hun conclusie luidde *dat alleen volkomen valide en aan dezen zware arbeid gewende arbeiders hiervoor geschikt zijn*. Zij bepleitten een medische keuring.⁶⁴ Die schijnt er niet gekomen te zijn want de problemen bleven. De mindervalide arbeiders waren ook de klos bij het vormen van ploegen. Nog in 1940 probeerden B&W dat in eigen hand te nemen, ze voerden zelfs overleg op hoog niveau in Den Haag. Het antwoord van de secretaris-generaal van het departement van SOZA luidde dat vrije ploegvorming in het bedrijfsleven gebruikelijk is. Dat blijft zo voor de werkverruiming. Sinds 1939 heette alles werkverruiming, terwijl het hier ging om een werkverschaffingsproject namelijk de dijkverzwaring van de Bergsche Maas tegen de gebruikelijke werkverschaffingslonen.⁶⁵

Een arbeider werkzaam bij een ontginningsproject in Dorst, ervoer de tewerkstelling als statusverlies. Hij was opzichter geweest over dertig ondergeschikten en moest nu in een ploeg meewerken die er een heel andere moraal op nahield dan hij. Het was voor hem geen passende arbeid. Zijn vraag om een ander baantje tegen een vaste beloning kon niet gehonoreerd worden.⁶⁶ Ongetwijfeld zijn er zo meer geweest. Dit, en de omstandigheden op het werk en de vaak lange werktijden, droegen bij aan een onaangename sfeer. B&W waren niet in staat daar veel aan te veranderen omdat toezicht en uitvoering waren opgedragen aan de Heide Mij.

Uit loononderzoek door Maatschappelijk Hulpbetoon in 1939 blijkt niet alleen dat nog al wat mannen nauwelijks iets meer verdienden dan de steun, maar ook dat anderen er in slaagden een heel aardig loon bij elkaar te werken. Daarvan moesten ze dan wel de wandelweken door zien te komen zodat ze er niet zoveel mee opschoten. Niet voor niets deelden de werkverschaffers dan ook mee in de voorzieningen voor werklozen zoals brandstoftoeslag, goedkope levensmiddelen en kindertoeslag.

In 1939 daalde de werkloosheid door toegenomen militaire activiteiten met name onder bouwvakkers en militaire kleermakers. De ingezette daling zette zich voort na 10 mei 1940 doordat grote aantallen arbeiders zich meldden om voor de Duitsers op de vliegvelden te werken tegen een hoog loon. Na alle jaren van ontbering was dat belangrijker dan de vraag of het werken voor de vijand moreel te verantwoorden was.

AANTEKENINGEN

1. SAB (stadsarchief Breda), gemeenteraadsnotulen, 28 november 1918, 780.
2. SAB, gemeenteraadsnotulen, 26 mei 1920, 305.
3. SAB, gemeenteraadsnotulen, 8 juni 1922, 260.
4. SAB, gemeenteraadsnotulen, 29 oktober 1923.
5. SAB, gemeenteraadsnotulen, 29 oktober 1923.
6. SAB, gemeenteraadsnotulen, 5 juni 1924, 574.
7. SAB, gemeenteraadsnotulen, 24 april 1930, p. 293 en 15 september 1930, 566.
8. SAB, gemeenteraadsnotulen, 29 oktober 1930, 613.
9. SAB, gemeenteraadsnotulen, 5 januari 1931.
10. SAB, secretariearchief, I-5, doos 418, map X.
13. SAB, secretariearchief, I-5, doos 418, map X.
14. SAB, secretariearchief, I-5, doos 419, map V, brief van 7 oktober 1931.
14. SAB, secretariearchief, I-5, doos 419, map V
15. SAB, secretariearchief, I-5, doos 421, map III, IV, VII.
15. SAB, gemeenteraadsnotulen, 21 december 1931.
16. SAB, secretariearchief, I-5, doos 419, map II.
17. SAB, secretariearchie, I-5, doos 427 V.
18. SAB, gemeenteraadsnotulen, december 1932, 870.
19. SAB, SAB, gemeenteraadsnotulen 9 maart 1933.
20. SAB, gemeenteraadsnotulen, 28 december 1933.
21. P. de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam, 1979), 110-115.
22. M Brinkman, M de Keizer en M van Rossem (red.), *100 jaar sociaal - democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994), 102.
23. *Bredasche Courant*, 10 januari 1936
24. SAB, secretariearchief, gemeenteraadsnotulen 26 juni 1934, 303.
25. SAB, secretariearchief I-5, doos 422, map I
26. SAB, II 84, nr. 5.
27. SAB, secretariearchief I-5, doos 423, map II.
28. SAB, gemeenteraadsnotulen, januari 1937, 11
29. SAB, gemeenteraadsnotulen, januari 1937, 58.
30. SAB, gemeenteraadsnotulen, januari 1938.
31. SAB, secretariearchief, I-5, doos 418, map X, brief 9 mei 1938.
32. SAB, secretariearchief, I-5, doos 418, map X, brief van 19 september 1938.
33. SAB, secretariearchief, I-5, doos 418, map X, brief van 12 oktober 1938
34. SAB, secretariearchief, I-5, doos 418, map X.
35. SAB, gemeenteraadsnotulen
36. SAB, gemeenteraadsnotulen, januari 1939, 7.
37. SAB, secretarieachief, I-5, doos 418, map X, brief van 11 maart 1939.
38. SAB, secretariearchief, I-5, doos 419, map VIII, circulaire 3 februari 1939.
39. SAB, secretariearchief, I-5, doos 419, map III, brieven van 20, 23 en 31 maart 1939.
40. SAB, secretariearchief, I-5, doos 419, map XIV, brief 21 december 1938, gemeenteraadsnotulen 4 januari 1939.
41. SAB, secretariearchief, gemeenteraadsnotulen , 4 januari 1939, 23.
42. SAB, secretariearchief, bijlagen bij de begroting 1933, LXXXV, hoofdstuk IX, 2.
43. SAB, secretariearchief, gemeenteraadsnotulen 1935, 142, 164.
44. *Industrieële vestigingsfactoren der gemeente Breda, Ginneken, Princenhage, Teteringen* 4dln. (Etin, Tilburg, 1938), Samenvatting, 108.
45. SAB, secretariearchief, doos 425, map V.
46. SAB, secretariearchief, I-5, doos 426, map II
47. SAB, secretariearchief, I-5, doos 452, map III en archief dienst Arbeidsbemiddeling II 58 inv.nr.21
48. SAB, secretariearchief, I-5, doos 353b., map V.
49. SAB, secretariearchief, gemeenteraadsnotulen 12 januari 1939.

50. SAB, secretariearchief, I-5, doos 353d, map VII.
51. SAB, secretariearchief, I-5, doos 424, map VII.
53. SAB, secretariearchief, bijlage bij de gemeenteraadsnotulen 1939, 222 X.
54. SAB, secretariearchief, gemeenteraadsnotulen 14 november 1939
54. SAB, secretariearchief, I-5, doos 424, map VIII, brief 21 maart 1940 en 9 april 1940
55. Zie hiervoor: Herman Amersfoort en Piet Kamphuis (red.), *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied* (Den Haag, 2005), 219-229.
56. SAB, secretariearchief, I-5, doos 419, map VIII, brief van 2 november 1940
57. SAB, secretariearchief, I-5, doos 426, map VI.
58. SAB, secretariearchief, gemeenteraadsnotulen 27 juni 1940.
59. SAB, secretariearchief, I-5, doos 426, map IV.
60. SAB, secretariearchief, I-5, doos 418, map VIII.
61. SAB, secretariearchief, I-5, doos 602B, map VI en VIII.
62. SAB, secretariearchief, gemeenteraadsnotulen 1937, 427.
63. J.L. van Zanden, *De dans om de gouden standaard*, inaugurele oratie 18 mei 1988 aan de Vrije Universiteit.
64. SAB, secretariearchief, I-5, doos 419, map IX.
65. SAB, secretariearchief, I-5, doos 419, map XIV.
66. SAB, secretariearchief, doos 427, map VIII.